

ХІІ Археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р.

Замітки Дра Олексія Маркевича.

Харківський археологічний з'їзд був найвизначнішим явищем в історично-філологічній науці минушого року в Росії.

Передостанній археологічний з'їзд у Києві не вдався і що до змісту рефератів (про причини цього говорити нема тут найменшої потреби: вони загальнозвісні) і що до зверхніх обєгавин його. Висловлювалось навіть по нім побоювання: чи не початок се кінця з'їздів? Чи не прожили вони вже свій вік? Одначе я та багато інших — певна річ, гляділо на невдачу з'їзда спокійнійше: в кождім ділі бувають свої припливи й відпливи, і треба числити ся з тим, хоч і не мирити ся. Причини невдачі київського археологічного з'їзду взагалі не були кардинальні; їх можна було, й навіть без ніякого труду ухилити, і як давний учасник з'їздів, з значним досьвідом, я віщував, що як раз наслідком реакції ХІІ з'їзд буде далеко вдатнійший, ніж ХІ. Сям разом був я доволі правдивим пророком, і вже на організаційнім з'їзді в Москві поява багатьох харківських учених і громадян немовби давала запоруку принайменше зверхньої удачі з'їзда в Харкові, а знайомість з складом харківських учених інституцій забезпечувала й наукову продуктивність з'їзду. Видко, що дэвно вже минув сей час, коли харківський університет у свідомости свого безсилля нераз ухляв ся від урядження з'їзду в Харкові, а хоч у останніх оповіданнях про археологічні з'їзди сей факт затираєть ся і шукають ся причини менше незручні, я справді не бачу ніякої потреби укривати правду.

Як я вже сказав, XII з'їзд був, на мою думку, дуже вдатний. Зі зверхнього боку й університет і місто зробили, що лише могли, аби гостиннійше прийняти членів з'їзду; та сплювають ся над сею гостинністю нема потреби. Дуже вдатна була й організація з'їзду з його прекрасною виставою, при чім головний труд між иньшими впав на проф. Багалія, вибраного председателем ученого комітету, Редіна, Сумцова й иньших харківських учених. Председателем з'їзду вибрана була, як усе, гр. П. Уварова, що як усе енергічна, невтомно працювала увесь час з'їзду.

Був він величезний, як і взагалі всі з'їзди останніх часів,— більше ніж 400 осіб; при тім більшість була самих Харківців, та вже-ж і гостей явилось багато. Одеса завсіди висилає на з'їзди, хоча-б вони й були далеко від неї, чимало репрезентантів, так і в Харкові від нашого університета й одеских учених явилось 9-тьох Одеситів (Б. Вахевич, А. Кочубинський, І. Линниченко, Ол. Маркевич, В. Мочульський, А. Музиченко, В. Нікіфоров, С. фон Штерн, Х. Ящуржинський). Професорів і доцентів було на з'їзді більше 60-ти. Засідання його тягли ся від 15 до 27 серпня й у сїм часі зроблено дві екскурсії (18 і 25 серпня). Всіх засідань було 32.

Хоч як був удатний XII з'їзд, але й він не був свобідний від деяких негативних сторін; над ними передовсім спинити ся не буде безкористним.

Приміщення з'їзду в будинку харківського університету було дуже лихе. Перше засідання відбувалось в такій клітці, що висидіти в ній довше було годі задля неможливого горяча, а відчинити вікон не було можна, бо гамір їзди з вулиці заглушав читання. Я рішучо запротестував перед адміністрацією університету против такого приміщення й засідання безпроволочно перенесено до його авлі, просторої й холодної, але дуже неакустичної та ще з иньшого боку невідповідної. Коли-ж були два паралельні засідання, тоді друге відбувалось або в сій клітці, про яку я що йно говорив, або в хемічній аудиторії, що була менше горяча, але виглядом своїм (немов глибока лійка) пригадувала рисунок пекла, який звичайно додасть ся до видання славного Дантового твору. Кождий, хто бажав н. пр. зробити замітку до прочитаного реферату, повинен був злазити на діл, а потім підносити ся по яких десятих ступнях в гору. Взагалі уміщення харківського університету дуже невідповідне й можна лишень бажати, аби воно як найскорше

стало предметом археології й не фуніувало як „жива старина“.

З'їзд був великий, приїзжих багато; та чомусь членів з австрійської України-Руси знова не було? Чому? Хоч як дуже мене се питання цікавило, всеж не міг я дошукатись причин. Зайшло якесь непорозумінне тому, що запросини, хоча й заздалегідь вислані, не прийшли на час¹⁾. А шкода! Приїзд, хочби тільки львівських учених додав би сьому, головно українсько-руському з'їздови особливо визначного, научного інтересу.

Зверну увагу ще на одну появу взагалі дуже характеричну на останніх з'їздах: неприїзд багатьох визначних археологів, істориків та фільологів. Певна річ, що з'їзди передовсім опирають ся не на тих визначних величинах, тільки на середніх робітниках місцевих; розвідки їх перших, які є, однаково появляють ся скоро в друку, а тимчасом праці сих других переважно й викликають ся до життя тільки подібними з'їздами. Та всеж я пригадую собі, як се мені, провінціальному вченому було приємно й користо н. пр. послухати на давніших з'їздах рефератів Костомарова, Григоровича, Міллера та багатьох інших. Можливо, що число таких учених тепер у нас взагалі зменшило ся, але й ті, що всеж таки домінують у нинішній науці, не завсіди появляють ся на з'їздах. А коли й приїдуть,

¹⁾ З суми фактів і відомостей, які ми мали, набрали ми того нереконання, що організатори харківського з'їзда, по київським прецеденті, свідомо хотіли оминати „українське питання“, длятого не тільки до українських учених в Галичині, а і взагалі до словянських інституцій і учених не удавали ся з запрошеннями, і пущено було гасло, що харківський з'їзд буде мати локальний („місний“) характер. Наукове Товариство ім. Шевченка замість запрошення, дістало в маю 1902 р. запитання, чи ладять ся хто з галицьких учених на харківський з'їзд, і з якими рефератами? На се могло воно відповісти лише, що галицькі учені, не діставши ніяких запрошень, а не знаючи, чи взагалі українська мова на з'їзді буде допущена, на з'їзд не ладять ся, а ріжні праці готові зовсім або в роботі мають, — *exempli gratia* кільканадцять таких праць названо. Потім минуло ще кілька місяців, і перед самим з'їздом до трох з девяти названих в листі Товариства авторів прийшли програми з'їзда. Сі три відписали, що мали замір взяти участь в з'їзді як члени Наук. тов. ім. Ш., але що Товариство запрошення не дістало, а й справа допущення української мови лишила ся не вясненою, тож вони не можуть взяти участи в з'їзді. Чому не було вислане запрошення до Товариства, і хто робив вибір між галицькими референтами, поминувши авторів рефератів, найбільше звязаних з програмою з'їзда й вибравши тих трох, — не знаємо. *Ред*

не читають рефератів, а беруть участь радше в усяких святкуваннях, де їм роблять ся, певна річ, різні овації, на які вони мусять відповідати конвенціональними фразами, що, розуміється, не коштують ніякої праці, але й не інтересні нікому. Щасте ще, що з сього загального правила ще часто стрічають ся виїмки.

На початок з'їзду збирається звичайно не багато членів; ще нічого, що наслідком того бюро його показується неповним або навіть зовсім невідповідним:— добрий етнограф без труду дасть собі раду, хоча-б у секції клясичної археології; неприємно се, що з початку з'їзду рефератів являється мало; через те председателі секцій зраджують ся; бувають реферати зовсім невідповідні. За те потім реферати починають ся сипати, як з рога богацтва, робиться по 2 або навіть по 3 паралельних засідань — а все таки багато рефератів, инколи чималого значіння, не доходять до читання, особливо коли вони подані членами, що не приїхали на з'їзд особисто.

В давнійших, добрих часах був звичай (а може й правило), щоби читання референта не тривало більше як 40 минут. Коли референт бажав зайняти на з'їзді більше часу, заявляв се науковому комітетови й тоді визначувало ся осібне засідання, наперед оповіщене. Памятаю, що н. пр. антинорманський реферат Іловайського (на петербургськім з'їзді) тягнув ся сам не довше як годину; розвідка Забеліна про археологію (в Києві 1874 р.) тривала півтора години, й хоча такий час був з горн визначений, всеж таки слухачі були доволі втомлені. Цінні археологічні реферати Антоновича були відчитувані за яких 15—20 минут. Коли референт, розчитавши ся, переходив границю визначеного йому часу, його зараз спинювали. Тепер кожний референт читає 2 години, а одногодинні реферати бувають рідко. Як доконала ся така еволюція? Я помічаю, що реферати згодом перегадом стали перемінювати ся на публичні лекції. На засіданнях, особливо з початку з'їзду, являється маса публіки, що або справді інтересується ся з'їздом, або лише цікавиться ся новинкою, або приходить сюди побачити якого замітного вченого і т. ин. — а референти приладжують свої реферати до розуміння публіки, немов забуваючи, що ученим, які приїхали на з'їзд, зовсім чого иншого потрібно. Наведу приклади з практики харківського з'їзду: читаючи реферат про Донецьке городище, зв'ясний археолог Самоквасов в півторагодинній передмові викладав свою теорію походження городищ, навіть з літературою сього питання; для вчених се було зовсім непотрібне, бо тео-

рия отся загальнозвісна, але для публіки се було навіть конче потрібне. На давнійших з'їздах референти давали тільки нариси своєї праці про дане питання, лишаючи собі право оголошення її вповні друком, а тепер викладаєть ся її цілу зі всякими деталями, які навіть годї підхопити при слуханню реферату. Приміром в рефераті: „Что сказало население Полтавской губ. о своемъ бытѣ“ (в основі річ дуже інтересна) референт засипав іменами й назвискими сих осіб, яких він розпитував; та чи могли слухачі затамити при скорім читанню референта, яке свідощтво дав Іван Петренко, а яке Петро Іваненко? І ось завдяки таким непотрібним деталям референт і читав дві години! Слухаючи уважно реферати на кількох з'їздах (і мабуть передовсім на харківськїм), я постійно пригадував звисне *bon mot*, немов то сказане якому з дуже вже запопадливих письменників: „ви імовірно не мали часу написати коротше?“. Отсе подаванне всяких дрібниць конче викликає безмірний ряд відповідей та спорів, як раз про сі дрібниці, що протягають ся без кінця, особливо під не зовсім зручним предсідателем, томлячи слухачів, що тими деталями мало інтересують ся; викликають ся справжні університецькі диспути, що найгірше — здебільшого безрезультатні. Добре ще, коли відповідь випаде інтереснійше від самого реферату, як се було приміром, коли М. Остроумов відповідав В. Савві на його реферат „Выходы византийскихъ и московскихъ царей“, або Н. Покровский про археологічні пам'ятки в Солікамску, або С. Платонов Х. Попову про донських козаків. Одначе частійше спір крутив ся коло дрібниць, або навіть коло питань, що до реферату цілком не належали. Тоді члени з'їзду починають томити ся, цікавість публіки холоне й аудиторія замінює ся на ливійську пустиню з оазою в виді довженного стола на естраді, при яким сидять особи *ex officio* обовязані до присутности на засіданню; тай ті, трапляєть ся, инколи втікають.

Инколи серед спорів приходять і до незручних колізій між сторонами, що зрештою бувало й на иньших з'їздах; справедливість одначе каже признавати, що взагалі таких інцидентів буває не багато; майже не було їх на XII з'їзді та, здаєть ся мені, не так наслідком такту з боку бюро з'їзду (хоча й се було на своїм місци), скільки по причині якогось світлого настрою, що панував на з'їзді, й сеї мабуть свідомости, що з'їзд отсей так сильно відмінний від попереднього.

Забуваєть ся й се гарне правило давнійших з'їздів, що реферати або принайменше конспекти їх повинні бути насамперед переглянені науковим комітетом. Робили ся й давнійше виїмки, та лишень для визначних учених — бо як справді й рішити ся контролювати реферати Срезневського або Бусласва? Тепер же контролі наукового комітету майже нема, і в результаті появляють ся реферати, що можуть числити тільки на слухачів в літах до 15-ки. А буває й так, що читаєть ся, та ще й довго реферат, хочай чи малого значіння, але вже надрукований, розданий присутнім членам з'їзду та прочитаний ними, а для більшої публики зовсім неінтересний. Опоненти ніколи плетуть таку заморожену нісенітницю (як н. пр. д. С., що відновив фільольоічні методи Тредяковського)¹⁾ — й ніхто їх не спинить! Злість збирає й сам починаєш бути до з'їзду індеферентнійшим.

До заслуг XII з'їзду почислю се, що хоча частина питань задуманих у організаційнім комітеті, особливо сих, що дотикали бльзшої околиці, була порішена, або принайменше порушена в рефератах з'їзду. Звичайно-ж буває так, що програма сама собою, практика сама собою, — хоч в тім не добачую я ще ніякого велького нещастя. Прошу вибачити зрештою сю широку передмову; вона мені не здаєть ся безкористною. Тепер переходжу до наукової діяльності з'їзду.

Я сказав вище, що з'їзд мав 32 засідання й 2 екскурзії; читаних рефератів на з'їзді було здаєть ся 93; з того третя частина була присьвячена екскурзіям зробленим харківським організаційнім комітетом з'їзду, що опублікував для з'їзду 2 томи поважних наукових праць своїх членів і величезний каталбої урядженої ним вистави. По відділам реферати розкладали ся ось так: у відділі первісних старинностей було 22 рефератів; історично-географічних і етнографічних рефератів 21; про памятки штуки, нумізматики й сфрагістики 2 реферати; про побут господарський, домашній, юридичний, суспільний та воєнний 10; з церковної старини 8; мови й письма 9; клясичних, византийських і західно-європейських 8; славянських 7 і археографічних 6. Таким чином відділи старинностей первісних та етнографічних обіймали майже половину всіх рефератів. На се склали ся ось такі причини:

¹⁾ Він виводив „Бессарабію“ від „безсябрія“, „Іспанію“ від „изь банн“, і т. п.

При визначенню з'їзда у Харкові мало ся на оці се, що ся географічна територія мало розсліджена з археологічного погляду. Вона входила в склад „Половецького степу“, і на сей степ члени організаційного комітету звертали свої досліди; з того прийшло до такого багатства рефератів: хоч половецькі старинности не належать до первісних, але через те, що докладно розложити на племена й епохи нахідки з могил дуже трудно, реферати про них читають ся звичайно у відділі первісних старинностей. Етнографічні реферати взагалі бувають численні, а у Харкові були ще звязані з урядженням вистави.

Заки вкажу на важніші реферати, повинен я виправдати себе, що зовсім не вважаю своєю завдачею не то що викладати, але й хочби подавати зміст усіх прочитаних на з'їзді рефератів. Як я вже й давнійше поступав, подаючи відомости про з'їзди, спинюсь тільки над рефератами, що доторкають ся України-Руси, та й тут не ручу за те, що мій огляд буде без прогалин; таких рефератів було дуже багато й при всякій акуратности вислухати всі — просто неможливо.

Вертаючи до розкопів, переведених в „Половецькім степі“, згадаю ось такі реферати, що про них говорили:

Розкопки Донецького городища — городище отсе розкопувало ся частиною в часі екскурзії з'їзду, 18 серпня (й навіть троха скорше), і добуті результати були на місци коментовані В. Данилевичом і В. Ѓородцовим, але се могли бути лише вступні розкопки, й навіть виводи з находок могли бути хибні; потім розкопки вели ся далі, й про них подали реферати — В. Ѓородцов, що датував оселю, якої сліди тут знайдено, XI—XII в., і Д. Самоквасов, що характеризував сю оселю як половецьку.

В. Ѓородцова „Отчетъ о раскопкахъ въ Изюмскомъ уѣздѣ“: розкопано 107 могил і 4 неолітичні осади, розкрито 299 гробів, що належали здебільшого (264) до бронзового віка, решта була пізнійшої доби, в тім і людности кочової; способи похорону відкрито ріжні.

Черепи, добуті Ѓородцовом при розкопках, дали материал до осібного реферату, присланого Анучіним; ділить їх він на три ірупи; одна з них належить до народів турецького племена, але не однакових між собою.

В. Данилевича „Раскопки въ Ахтырскомъ и Богодуховскомъ у.“ — 21 могили; тут був похорон камінного віка й — се дуже ін-

тересне, похорон у човнах, що в отсій місцевості ще не стрічав ся.

М. Покровского „О Верхне-Салтовскомъ могильникѣ“ — (в розкопках крім референта брало участь ще багато осіб) — могили його подібні до могил північного Кавказу; були висловлені думки, певна річ, дуже гіпотетичні, що вони належали до Хазарів, Ясів або Касогів.

Йогож „О раскопкахъ въ Зміевскомъ и Изюмскомъ уѣздахъ“ — загальний характер похоронів такий самий, як у розкопаних п-ю Антонович (Мельник) і Городцовим; 2 могили були з камінними бабами.

Е. Трифилъева „Археологическая экскурсія въ Купянскій уѣздъ“ — розкопано 32 кургани, що виявили різні похорони камінного віка, переважно дуже бідні, і дуже багаті пізнійші, II—III в.; чимало було слідів кочових народів; на одній з кочовничих могил була камінна баба, що зрештою не належить до рідкостей, як се було піднесено і в часі дискусії.

П-ні К. Антонович (Мельник) „Археологическія раскопки въ Ахтырскомъ, Купянскомъ и Богодуховскомъ уѣздахъ“ : розкопано 88 курганів і розсліджено 8 могильників, серед останніх, здасть ся, були й словянські, а в їх числі Ницахський; розкопки могил похитнули, між иньшим, давнійшу класифікацію похоронів, що лучили скорчене положення й фарбування скелетів з камінним віком. Ю. Кулаковскій власне підніс сей факт, що признаки такі знайдені й у так званих скитських похоронах. Розкопки Ницахського могильника вели ся й з'їздом на особній екскурсії (25 серпня) та потвердили зроблені тут давнйше спостереження. Додам, що всі предмети, здобуті в розкопках, переведених з'їздом, віддано харківському університетови для засновання при нїм археологічного музея.

Д. Багалій „Объ археологической картѣ Харьковской губ.“ — про вагу таких праць нема що розводити ся; д. Б. зробив свою мапу на взірець мап В. Антоновича.

В. Спесивцева „О результатахъ археологическихъ изслѣдованій въ Райгородкѣ“. Інші реферати про розкопки на Подовецькім степу за недостатчею часу не були читані.

За те було кілька рефератів, ще й дуже великої ваги, про розкопки в сусідніх місцевостях Харківської терпторії; скажу про них хоч кілька слів. До археології північного Кавказу належать реферати:

Н. Веселовського „О курганахъ Кубанской области въ періодъ римскаго владичества на сѣверномъ Кавказѣ“ — численні могили розкопані тут референтом часто виявляли похорони подібні до похоронів Харківської території; та крім того було багато й таких, що ясно вказували на римську епоху II—III віка.

Другий реферат Веселовського був присвячений питанню про новий тип камінних баб; при тім піднесено, що так він сам у Кубанській області, як і Е. Трифілев у Купянськiм повіті знайшли були баби лежачі. Відомо, що в нинішнім часі, по находках в півн. Монголії, в долині р. Орхона, питання про значінне камінних баб остаточно розв'язуєть ся: вони показали ся могильними пам'ятками турецьких племен.

В. Апухтинъ демонстрував предмети добуті ним з розкопок на Кавказі, що дали похорони бронзової культури.

З вороніжської археології можна піднести лише реферат Л. Савелова „Коротоякській уѣздъ въ археологическомъ отношеніи“ — до нього додана була й археологічна мапа. В. Перелегинъ подав з'їздови археологічну мапу цілої Вороніжської губ., але дуже неповну.

Про первісні старинности Придніпровя була бесіда в рефераті Хвойки „Городища середняго Придніпровья“; референт, що розкопав багато городищ, зачислав їх до ріжних епох від IV віка перед Хр. до великокняжих часів; людність усіх тих городищ він уважав безсумнівно словянською. З останнім виводом не годили ся опоненти референта; один з них признавав сю людність азийською, иньші (фон Штерн) скитською і т. и.

До розкопок Хвойка належить і реферат п-ні А. Скриленкової: „О глиняныхъ статуэткахъ изъ Триполья“; на її думку, були се образки матери землі. По зробленим заміткам вони справді подібні так до статуєток знайдених у Керчи, на Мітрідатовій горі, як і до образків Астарті.

А. Липовскій відчитав реферат: „Можно ли, по филологическимъ соображеніямъ приписывать городища на Придніпровьѣ Славянамъ?“ і дав відповідь негатиwну; реферат сей також викликав довгий спір про словянське походженне Скитів.

Н. Янчук розкопав могилу в Лубенськiм пов.; результати подібні до тих, що показали ся при розкопках К. Антоновичевої і Городцова в Ізюмськiм повіті.

В. Городцовъ подав реферат: „О погребеніи съ конемъ въ Европ. Россіи“, що в часті доторкав ся й нашого краю,

де також стрічаєть ся такий похорон. На думку референта, він практикував ся у нас починаючи від глибокої старини до XIV в. по Хр. — тими пізнійшими часами у Руси. Опоненти, як се завсїди буває в таких разях, признавали похоронним предметам иньше походження — висловляли ся, що з конем ховали лише начальників.

Розкопки, що попередили з'їзд, переводили ся і в Бесарабії: був їм присвячений реферат фон Штерна, що їх доконував; з огляду на велику вагу сього реферату для історії Чорномор'я наводжу його детально, у витягу із „Изв'єстій“ з'їзду:

„Розкопки п. Хвойко коло Трипілля викликають дуже великий інтерес загадковістю своєї культури. Кожда проба розв'язання сього питання має своє значінне для в'яснення етнографічних даних. Завдяки щасливому випадкови, в 1902 році удало ся перевести невеликі, та всеж дуже інтересні розкопки в Бесарабії, які можна получить безпосередно з розкопками Хвойки.

В мастку Е. Бузні, в осени 1901 р. знайдено маленьку глиняну миску, що викликала заінтересованне в Одескїм історич. товаристві. З поручення тогож референтом, 11 мая 1902 р., були переведені розкопки в мастку Бетрени (в Білецькїм повіті, Бесарабської губ.). Тут місцевість творить досить високу площу, що нараз спадає на південь, на згір'ю заложений від недавна виноградник, огорожений в горі ровом, і в сїм рові знайдено ріжні черепки й останки муру з цегли. Переведені до значної глибини в рові розкопки показали останки цегляних мурів, що тягнуть ся від полудня на північ. Тут знайдено: 1) начинне, просте і грубе з ушками, що тісно прилягають до корпусу начиння; 2) начиння з компактної червоної глини з орнаментами чорними на червонім тлі і т. и.; орнамент головно геометричний і тільки у двох випадках дає образи: а) чоловіка й б) кози або осла. Знайдено також: ф'рагменти фігурки кабана, обломані камінні топори й молотки.

Інтерес тих розкопок дуже великий; довгий точок (площадка), цеглові мурі, камінне знарядє, особливша форма начиння та їх орнаментация не лишають сумніву, що тут маємо культуру, аналогічну до сеї, яку відкрив п. Хвойко на берегах Дніпра, недалеко Трипілля і т. и. Відкрите такої культури в Бесарабії — се крок наперед в означенню її розповсюдження. Аналогічні статуетки й начиння тепер знайдені в Галичині, Румунії (коло Кукутени), в Кападокиї і т. и. Богато аналогічного

мають і славні неолітичні находки Радимського і Фіяли в Боснії (в Бутмирі). Коли ж зібрався такий великий матеріал, то можна вже висловити докладніші погляди: 1) про призначення цих точок і 2) про етнографічну їх приналежність. Що до призначення цих точок в літературі були висловлені ось такі думки: 1) п. Хвойко вважав їх оселями; те саме висловлялося з поводу розкопів на місці неолітичної оселі з керамікою передміщенського типу в селі Колодистім, Звенигородського повіту, Київської губернії, — Доманицького й Біляшевського. Осовський пропонував уважати ці точки місцем похоронів; д. Волков прийняв також сю думку, але їх докази не переконують. Ці точки можна вважати останками хат, але доказів на се ще не дуже багато: до сеї пори не знайдено останків поживи. Сі, що хочуть вважати точки місцями похорону, повинні доказати, що тоді палено трупи. Взагалі, питання про призначення точок треба уважати відкритим аж до значніших, систематичних розкопок.

Ще більше інтересне питання про національність людей, до яких належали ці точки. Хвойко висказує погляд, що се були Слов'яни, споконвічні автохтони цих місць. Одначе, звернувши увагу на повну аналогію предметів з розкопок коло Трипілля в Бесарабії, Румунії, Боснії і Кападокиї, ми повинні прийняти иньший погляд.

Найблизшу аналогію до начинь цих розкопок дає троянська культура. Тому то треба пригадати, що Греки прибули з півночі, що вони колись жили коло Чорного моря і т. и. Очевидно, що маємо тут діло з культурою, яка в давнім періоді йшла з півночі, перейшла Балкан, дивинула ся на південь і зайшла навіть до Малої Азії, — з тою самою культурою, яку називаємо мікенською. Таким чином можемо признати, що згадані точки належать до грецького племені.

Висловлений погляд, се тільки здогад, а не докладно переведений вивід, бо й фактів до сього ще нема доволі“.

По вислуханню реферату, багато членів з'їзду потвердило етнографічну гіпотезу референта; мушу одначе признати ся, що не належу до числа її прихильників і уважаю ставлення таких смілих гіпотез на основі малого числа даних про такі давні часи великим ризиком; але не можу не віддати фон Е. Р. Штернови справедливости: докладністю й синтетичністю викладу реферат його був ледви чи не найвизначнішим на з'їзді. Сподію ся, що той, хто знає праці референта в археології та має становище

взагалі до науки, не вважатиме самою товариською чемністю сей мій відзив.

Вкінці Смоленщини доторкнув ся реферат В. Сизова „Гончарное дѣло въ Гнѣздовскихъ курганахъ“; в знайдених начинях референт добачав ритуальне значінне й признав їх, на основі анальоїчних находок в иньших місцевостях, розсіянним західно-словянським племенам, а час їх появи положив на X вік по Хр., опоненти — на ще пізнійше.

Коли долучити реферат В. Сысоева про Кімерийців, що був витягом звісток про них з клясичних письменників, то сим і вичерпують ся реферати (коли не числити нечитаних задля недостачі часу) про первісні старинности, що як небудь доторкали ся України-Руси. Навіть з мого короткого викладу можна оцінити їх інтерес і значінне, особливо для археології Харківської території; в тім напрямку з'їзд вповні оправдав покладені на нього надії.

Та хоч важне буде значінне з'їзду в дослідях первісних старинностей, то праці по етнографії, на мою думку, мають ще більшу вагу, особливо для місцевих відносин, надаючи з'їздови у високім ступні сей „краєвий“ характер, який взагалі прибирають з'їзди в останніх часах. Приходить ся мені вказати на дуже численні реферати й уважаю неможливим сього виречи ся:

В. Василенко „Къ вопросу объ областной этнографіи“ — реферат мав загальний характер, але доторкував ся і України; висловлено бажанне, аби як найскорійше уряд затвердив статут товариства „любителей изучения Полтавской губернии“. Коли в додатку Ю. Тиховський пропонував старати ся про відновлення „Южного отдѣла Им. Русск. Географ. Общества“, по можности в Київі, Н. Веселовский подав до відомости приємну звістку, що справа відновлення відділу сього тепер у повнім ході та без сумніву в короткім часі порішить ся в прихильнім напрямку. З огляду на авторитетність сього жерела справді можна вже дождати близького здійснення сього важного діла¹⁾. Ще й иньші вчені висловляли, з нагоди реферату д. Василенка, бажаннс, аби в ріжних містах Росії відкривано товариства історично-етнографічного характеру й вироблено для них статuti.

А. Краснова „Эволюція жилища и одежды крестьянъ ближайшихъ окрестностей Харькова“: на жаль, сей, хоч у деталях

¹⁾ Мишає одначе вже рік від сеї приємної звістки, а вона ще не справдила ся. *Ред.*

інтересний, реферат дав менше, ніж обіцявав його заголовок; висновки його не були досить підперті аналізою фактів, які були в розпорядженню референта; при тім, як справедливо зазначив д. Линниченко, вибір території для реферату був доволі випадковий.

О. Радакової, „Этнографическая экскурсія по Екатеринославской губ.“ — про зміст реферату дає поняття його заголовка; можна б тільки бажати, щоби він в друку проявився в повнішому виді.

Л. Падалка „Что сказало население Полтавской губ. о своемъ бытѣ?“ — докладний реферат, при якому референт користувався свідченнями 192 кореспондентів; хоча цього числа мало, всеж таки сам почин в данім разі інтересний.

Йогож — „Историческая обстановка формирования старого народного быта въ Полтавщинѣ“ — рівнож інтересний реферат; сформування цього побуту референт кладе на половину XVI в., епоху Вишневецьчини.

В. Мочульський „Смерть козака по малоросійскимъ пѣснямъ и думамъ“ — референту вказано на недостачу паралель, кінце потрібних відповідно нинішнім домаганням при студійованню фольклору, й на уживання, рідке зрештою, невідповідного матеріалу.

Деякі етнографічні реферати сполучені були з демонстраціями — вони попереджували гру й співу бандуристів і лірників; так проф. Сумцов дав реферат про кобзарів і лірників Харківської губ., В. Іванов про спілки сліпців, їх організацію й теперішнє положення, а Т. Хоткевич — повний чуток, хоч і напушистий дещо реферат про бандуристів та лірників взагалі. Музикальна частина засідання складалася з 3-х відділів: а) історичного, б) релігійно-морального й побутового і в) гумористичного. Всі номери були дуже інтересні, але виконання їх нинішніми лірниками й бандуристами змусило мене хіба затужити за таким правдивим артистом, яким був Остап Вересай, тим більше, що аранжування цих співів Хоткевичем, організатором самого концерта, було трохи штучне. Ліпше вдалося майстерське виконання чумацьких і бурлацьких пісень звичайним українським артистом Садовським.

Концерт відбувався в салі „Общественной библиотеки“, чудовім будинку, поставленім засобами, зібраними харківською інтелігенцією.

Потім були реферати про спеціальніші предмети: А. Покровського — О золотарствѣ въ Харьковской губ., В. Бабенка — Коцарство въ Харьковской губ., Василенка — О ткацествѣ въ Полтав. губ., А. Зарѣцкого — Гончарное производство въ Полт. губ. и орнаментъ на гончарскихъ издѣліяхъ.

Крім сього дуже багато рефератів про місцеву етнографію не були читані.

Етнографічні реферати злегка доторкнули ся й інших народностей України; так А. Музиченко подав реферат: „Наблюденія надъ народнымъ творчествомъ кримськихъ болгаръ“, а Н. Деруновъ: „Етнографическія условія розвитку болгарской колоніи въ Бердянскомъ у. Тавр. губ.“.

Мушу ще зазначити, що на виставі, урядженій харківським з'їздом за прикладом попередніх, найвизначнішою частиною була етнографічна. Харківські етнографи зібрали силу інтересних пам'яток української „живої старини“ й зручно скомбінували їх у цілі образи. Через те й результат був чудовий. В часі з'їзду відвідало виставу до 60.000 осіб, передовсім харківського простого народу, а також багато студентів; члени з'їзду давали пояснення. Стиск в салях, і без сього доволі тісних, був неймовірний, так що серйозно оглядати виставу було годі, поки не визначено особлих годин для членів з'їзду й не положено невеличкої плати за звиджуванне вистави в означеній порі для тих, що бажали-б основно з нею познайомити ся. Правда, що світлий успіх досягнула й ціла вистава, в якій взагалі домінували предмети місцевого характеру; але етнографічна частина її була справді окрасою цілого з'їзду. Колекції та предмети, що її творили, майже всі перейшли опісля до харківського університету, даючи капітальну основу для його етнографічного музею.

З рефератів про українсько-руську історію зазначу отсі: Д. Абрамовича: „Черты южно-русского домонгольского быта по даннымъ житійной литературы“; реферат незлий, але мало оригінальний, та надто вже популярний.

Д. Айналова: „Гдѣ и какъ была принята св. княгиня Ольга въ Царьградѣ?“ — реферат випав прегарно, наслідком дуже зручно скомбінованих історичних дат, що зберегли ся про прийняте Ольги, які референт докладно коментуючи правилами й звичаями, що взагалі вживали ся у Візантії при прийняттю осіб подібного стану. Доповненням того самого характеру служив другий реферат.

Йогож: „Даръ В. кн. Ольги въ ризницу св. Софії въ Царьградѣ“.

Йогож: „Мраморы и инкрустации Десятинной церкви и Кієво-Софійскаго собора“ — референт зачисляє їх до велико-княжого періоду.

Н. Максимейка: „Русская Правда и обычное право Литовско-русскаго государства до изданія Статута“. На прочитаннє сього реферату треба було коло 2-х годин, а спори про його деталі були безконечні й у високім степені нудні.

Ол. Єфименкова: „Литовско-русскіє данники и ихъ дани“ — характер сього реферату досить видко з його назви.

Ії-ж: „Къ вопросу о братствахъ“, де руські дані про братства зіставлені з відомостями про міські цехи з праць Еберштадта й Егізарова. З них зробила вона такий вивід, що різнородні форми братств грали в еволюції людських відносин ролю перехідних ступнів, якими архаїчний устрій життя, опертий на родових зв'язках, переходив до пізнійших. Реферат викликав багато доповнень та відповідей, що інакше формулували походження братств; проф. д. Остроумов добавчував їх почин у християнських колегіях перших віків християнства і т. и. Реферати п-ні Єфименко були уложені майстерно, як звичайно.

Присланий М. Ковалевським реферат: „Къ ранней истории Азова“ незвичайно важний тому, що оснований на даних з архівів Венеції і з них подає відомости про м. Тану та її торгівлю до XV в.; зате перебуваючи за границею, автор майже не міг користувати ся опублікованими в Росії матеріалами. Присланий реферат се лишень початок більшої праці про історію Азова й, продовжуючи свою працю, д. Ковалевский, без сумніву, використає всі опубліковані матеріали до сього питання.

Два реферати були присвячені спеціально історії Харкова: Е. Альбицкого „Къ первоначальной истории Харькова“ з даними від половини XVII віка, добутими з москов. Архива Мін. Справедливости, — та Багалія: „Основаніе г. Харькова“, дуже основний реферат, що служить початком його більшої праці „Исторія г. Харькова“.

Дуже докладний та багатий цифровими датами реферат Іванова: „Изъ внутренней жизни Слободской Украины“, присвячений земельним володінням військових мешканців сього краю в XVIII в.

Прегарний реферат „Епископская дѣятельность Самуила Миславскаго въ Бѣлгородской епархіи (1768—1771 р.)“, появив ся друком при кінці з'їзду; замітна зручність автора — в біографії одної особи характеризувати цілу епоху.

Скажу до річи, що на перших з'їздах звичай не позволяв референтам переходити поза межі XVII віка, розуміть ся крім сих випадків, коли говорить ся приміром про діяльність археологів і археографів, або про охорону памяток старинности. Тепер з'їзди завели в археологічні часи і XVIII в. Певна річ, що сьому можна лишень спочувати. Але не кінчить ся на сім. Подають ся на з'їзди навіть такі реферати, як витяги з мемуарів про відвіданне Ніжинського ліцея Александром II. Розуміть ся, що й се може бути дуже інтересне; та мабуть не годить ся так різко вже змінювати характер з'їздів.

Переходом до рефератів з византийської історії нехай мені послужить виклад В. Завитневича „О культурномъ вліяніи Византіи на бытъ русскихъ славянъ курганнаго періода“. Старий учасник з'їздів, Завитневич не відступив від старої шановної традиції й виложив свій реферат лишень в загальних рисах, хоч, при важности сюжету, порівнування находок при розкопках на таврійськiм Херсонесі й наших могил могли легко зайняти нас деталями. Легко зрозуміти, як плідна отся ідея, що послужила основою реферату Завитневича.

Херсонесови був присвячений реферат Н. Троицкого — вірна, докладна опись старої церкви, відкритої при розкопках 1902 року й зачисленої автором до перших віків християнства; до річи буде згадати, що сій же церкві присвячена і надрукована недавно в додатку до одного з журналів засідань Одеського історичного товариства невеличка, але цінна замітка звісного знавця археології Херсонесу А. Берте-Делягарда, де зовсім инакше означаєть ся й час збудовання церкви (VI в.) і значінне сеї нахідки.

До византийської археології належить ще реферат Кулаковского „Византійскій лагерьъ въ X в.“, оснований на недавно відкритім византийськiм літературнім творі.

Про деякі реферати, що належать до етнографії словянських племен Росії (болгар), була вже мова; вкажу ще на реферат А. Липовского: „Параллель къ козачеству въ історіи южныхъ славянъ“ — він присвячений військовій організації ускоків.

Від рефератів з монументальної археології можна відділити реф. Е. Рѣдина: „Религіозные памятники искусства Харьковской губ.“ — справозданне референта з екскурзій відбутих в 1900—1901 р. Згадаю тут і свій невеличкий реферат „О Хотинской крѣпости“, рівнож результат екскурзії — моєї спільно з Кочубинським до Хотина для в'яснення питання про можли-

вість прийнята хотинської кріпости в заряд Одеського історичного товариства. На жаль, зайнятий останніми роками справами одеської біржи й лекціями російської літератури, я мало часу посьвячую історії, або археології, тому мій реферат мав слабкий тільки науковий інтерес; та признаю ся, що иньшу думку мав я, даючи сей реферат: я хотів показати, що охорона історичних памяток від руїни часто взагалі не потрібує великих грошевих страт, а инколи може принести ще й матеріальну користь.

Нумізматики доторкнув ся тільки один реферат В. Данилевича „Монетные клады и отдѣльныя монетныя находки Харьковск. губ.“. Референт на основі сих знахідок зробив декілька висновків про людність краю та його торгівлю.

Е. Карскій подав реферат „Къ вопросу о разграниченіи русскихъ нарѣчій“, але його проба поведення острої, демаркаційної лінії між говорами була відкинена Кочубинським, Мочульським і иньшими.

Більше рефератів було про памятки українсько-руського письменства: Ю. Тиховского, „О южно-рускомъ библейскомъ кодексъ Луки изъ Тарнополя (1569)“ і „О малорусскихъ и западно-русскихъ учительныхъ евангеліяхъ XVI—XVII в. — та А. Кадлубовского: „О старопечатныхъ южно-русскихъ тріодіяхъ“.

При з'їзді була значна вистава давніх українсько-руських друків.

Чисто літературний характер мали два реферати: Н. Петрова „Первый (малорусскій) періодъ жизни и научно-философскаго развитія Г. С. Сковороды“ — дуже докладний реферат, який викликав одначе важну замітку Лебедева, що християнські письменники Александрійської школи показали більше впливу на філософічний розвиток Сковороди, ніж класичні, як се доказував Петров. Питанне се зрештою вимагає ще детального огляду.

П. Симони: „Нѣсколько біографическихъ данныхъ о Камеръ-гуслистѣ Трутовскомъ“, що був родом із Харкова і жив у XVIII в.

Реферат А. Бороздина „О задачахъ изучения древнерусской литературы“ мав дуже загальний характер.

На харківськiм з'їзді, як і на иньших, вели ся також дебати над питанням про стан архивів у Росії і способах упорядкування сеї справи. Сьому питанню були посьвячені два просторі реферати д. Самоквасова, рівнож загального характеру: „Русское архивное законодательство“ і „О будущей архивной

реформъ въ Россіи“. Хоча сі реферати викликували деякі відповіді, то всеж таких завзятих спорів, як на Київськiм з'їзді, тепер не було.

Спеціально українським архивам були присвячені отсі два реферати: Ф. Миллера „Архивъ Харьковской губерніи“ — частина з надрукованої потім праці про українські архиви. М. Бережкова „О рукописномъ собраніи П. Я. Дорошенка въ Глуховѣ“ — як на огляд за коротке. Третій реферат П. Короленка „Войсковые архивы казачьяго Кубанскаго войска“ з браку часу та й з огляду на свій характер не міг бути читаний, але певно буде надрукований у трудах з'їзду. Вкінци В. Іванов подав реферат „Объ архивныхъ матеріалахъ по Слободскѣй Украинѣ“; тут познайомив він не лишень з місцевими архивами, але й з визначнішими матеріялами центральних архивів.

Отсим і закінчу свої замітки; даруйте коли вони випали надто поверхно, іноді навіть номенклятурно! Коли-б я хотів дати огляд XII археологічного з'їзду більше детальний, потрібно би було на се дуже багато місця й часу. Та вжеж із того видко, як значна була наукова продуктивність з'їзду.

Найблизший з'їзд визначений на 1905 рік в м. Катеринославі. Не знаючи добре сього міста, не беру ся наперед до ніяких вішувань — крім одного: з'їзд сей покажетъ ся без сумніву продовженням Харківського з'їзду. Той самий половецький степ буде предметом спеціальних археологічних дослідів; та сама людність дасть матеріал для етнографічних рефератів і т. и. Може бути, що історія й побут Запорожа знайде на XIII з'їзді відповідне місце. Зрештою, на мою думку, се навіть пожадане, аби сей з'їзд продовжав праці Харківського з'їзду.

6/III 1903 р., Одеса.